

**University Grants Commission
Western Regional Office
Ganeshkhind, Pune-411 007**

Submission Final Report and Utilization
Certificate of **Minor Research Project**

In the Faculty of Social Science
(HISTORY)

Project Title

**“HISTORY OF EDUCATION IN AMRAVATI
DISTRICT”**

**FINAL REPORT UTILIZATION CERTIFICATE Annexure-III To VI
FILE NO.23-1213/09(WRO) Dated 25 JAN 2010
Amount sanctioned : Rs.40,000/-**

By

Dr. Aruna A. Raut

Deptt. of History

Shri Shivaji College, Amravati

2015

**University Grants Commission
Western Regional Office
Ganeshkhind, Pune-411 007**

Summary of Findings

Project Title

**“HISTORY OF EDUCATION IN AMRAVATI
DISTRICT”**

अमरावती जिल्ह्याचा शैक्षणिक इतिहास

By

Dr. Aruna A. Raut

Deptt. of History

Shri Shivaji College, Amravati

2015

"अमरावती जिल्ह्याचा शैक्षणिक इतिहास"

सारांश (उपसंहार)

अमरावती जिल्ह्यात स्वातंत्र्यपूर्व काळात फार मोठ्या प्रमाणात अज्ञान होते. या अज्ञानामुळे समाजात अंधश्रद्धा, रुढी परंपरा, जातीयता मोठ्या प्रमाणात बळावली होती. इंग्रजी राजवटीत शहरी भागात शिक्षण प्रसार थोड्या फार प्रमाणात सुरु झाल्या असला तरी ग्रामीण भाग त्यापासून फारच दूर होता. शिक्षणामुळे समाजामध्ये वैचारिक जागृती निर्माण होऊन देश विकासाकडे वाटचाल करित होता. शिक्षण हे सर्वांगीण विकासाचे साधन आहे. परंतु शिक्षणाचे प्रमाण फारच अत्यल्प होते. जेथे पुरुषांनाच शिक्षण नाही तेथे स्त्रियांची काय स्थिती. घरात चूल आणि मूल एवढ्याच पुरते स्त्रियांचे अस्तित्व कायम होते. स्त्रियांना शिक्षण दिले तर त्यांच्यात वैचारिक जागृती निर्माण होऊ शकते व त्या स्वयंपूर्ण होऊ शकतात. म्हणूनच त्यांना शिक्षित करणे गरजेचे आहे. अमरावती जिल्ह्याच्या निर्मितीपासूनच शैक्षणिक विकासाचा पाया घातला गेला. लवकरच शैक्षणिक विकासाची घोडदौड जिल्हाभर गतिमान होऊ लागली. जिल्ह्यातील समाजधुरीणींनी शिक्षणाची गंगा घरोघरी पोहचविण्यासाठी शिक्षणसंस्था स्थापन करून शिक्षणाचा प्रसार करण्यास सुरुवात केली.

अमरावती जिल्ह्यामध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती निर्माण झाली. एकंदरीत शैक्षणिक क्षेत्रात नाविण्याचा उद्घोष या काळात झालेला दिसतो. रुढीवादी मुल्यपरंपरांना ओलांडून जिल्हा आधुनिक बुद्धीप्रामाण्यवादी युगात प्रवेशित झाला होता. या शैक्षणिक वातावरणामुळे आधुनिक काळाची पायवाट या काळात तयार झाली व देशाच्या विकासात शिक्षणाने केलेली प्रगती महत्त्वपूर्ण मानली जाते. म्हणूनच संशोधनाची निवड करित असतांना देशाच्या विकासातील महत्त्वाचा घटक म्हणून मी शिक्षणाचा विषय निवडला व आजही समाजाची जी प्रगती सुरु आहे ती सुद्धा या शिक्षणामुळेच म्हणूनच शिक्षण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे संशोधनाची आवश्यकता म्हणून हा विषय निवडण्यात आला. कुठल्याही देशाच्या इतिहासातील क्रांती ही शैक्षणिक, वैचारिक विचारातूनच झालेली आपल्याला दिसून येते.

भारतामध्ये ब्रिटिशकाळात इ.स. १६७० मध्ये पहिली युरोपियन शाळा सुरु झाली. या शाळेत फक्त पाश्चात्यांनाच प्रवेश दिला जाई. परंतु पुढील काळात मद्रास, मुंबई, कलकत्ता या ठिकाणी शाळा सुरु करण्यात आल्या आणि त्यामधून भारतीयांना शिक्षण देण्यास सुरुवात झाली. सुधारणेच्या नावाखाली

ब्रिटीशांनी जरी देशात शिक्षणाला सुरुवात केली असली तरी त्यामागे त्यांचा स्वार्थी हेतूच होता. स्वतंत्र भारतात देशात साजेशी आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञान यांच्याशी संवाद साधणारी आणि जागृत झालेल्या आम जनतेला प्रतिसाद देणारी शिक्षण पद्धती त्वरीत अंमलात यावी असे शिक्षणविषयक उद्दिष्ट होते. प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सार्वत्रिक व्हावे, सर्व प्रौढ साक्षर व्हावे, सर्व स्तरावर देशभाषेतून शिक्षण दिले जावे, व्यावसायिक व तंत्रशिक्षणावर भर देऊन माध्यमिक व उच्च शिक्षणात आमुलाग्र बदल घडवून आणणे, शिकविण्याच्या पद्धती आणि परीक्षापद्धती यात मुलभूत सुधारणा व्हाव्या, संशोधनासाठी पुरेशा सोयी उपलब्ध कराव्या अशी उद्दिष्टे समोर ठेवण्यात आली होती. सोबतच खालील उद्दिष्टे होती.

१. ब्रिटीश काळातील शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेण्यात येईल.
२. भारतातील शिक्षण संस्थानचे देशाप्रतीचे योगदान सांगण्यात येईल.
३. स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी शिक्षण संस्थांनी केलेल्या कामगिरीचा आढावा घेण्यात येईल.
४. अमरावती शहरातील उच्च शिक्षण संस्थांचा चिकित्सक अभ्यास करून परिक्षण केले जाईल.
५. अमरावती जिल्ह्यातील सर्व शिक्षण संस्थांचे शैक्षणिक कार्याचे ऐतिहासिक दृष्ट्या विश्लेषण करून चिकित्सक अध्ययन केले जाईल.

अमरावती जिल्ह्याच्या शैक्षणिक विकासामध्ये मराठा शिक्षण परिषदेने ग्रामीण भागातील समाजात शिक्षण विषयक जागृती निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. या परिषदेपर्यंत खेड्यापाड्यातील शेतकऱ्यांची मुले आर्थिक कारणामुळे प्राथमिक शिक्षणाचा लाभ घेतांना दिसत नव्हती. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत देण्यात यावे असा विचार परिषदेत मांडण्यात आला होता. अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषदेपासून प्रेरणा घेवून सन १९१० साली अमरावतीला 'वन्हाड मराठा शिक्षण समाजाची' स्थापना करण्यात आली. या समाजाच्या स्थापनेत दर्यापुरचे आप्पासाहेब देशमुख व तळवेलचे विश्वासराव देशमुख यांचा मुख्य सहभाग होता.

अमरावती जिल्ह्यात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी अस्पृश्य नेत्यांनी देखील जिल्हा व तालुक्याच्या ठिकाणी भरविण्यात येत असलेल्या सभा संमेलने व परिषदामध्ये अस्पृश्यांनी शिक्षण घेण्यावर अधिक जोर देवून लोगजागृती केल्याचे निदर्शनास येते. 'ऑल इंडिया चांभार असोसिएशन' या संस्थेच्या कार्यकारी मंडळाची सभा दि. १९ एप्रिल १९२७ रोजी श्री रोहीदास फ्री बोर्डिंग अमरावती येथे श्री डी.एन. काळे, बी.ए. हेडमास्टर, श्री शिवाजी मराठी हायस्कूल, अमरावती यांचे अध्यक्षतेखाली होऊन त्यामध्ये खालील ठराव पास करण्यात आला.

'बोर्डिंगमधील फ्री विद्यार्थी आपल्या अभ्यासक्रम पूर्ण न होता मध्येच सोडून जातात. त्यामुळे संस्थेचा व्हावा तसा फायदा होत नाही. तसेच संस्थेचे कार्य काही दिसत नाही हे टाळण्यासाठी ही सभा असे ठरविते की, यापुढे संस्थेत दाखल होऊ इच्छिणाऱ्या फ्री मुलांच्या पालकांपासून एक प्रतिज्ञालेख घेण्यात यावा.'

अमरावती येथे बहिष्कृत विद्यार्थी संमेलनाचे ६ वे अधिवेशन १५ मे १९३७ रोजी भाऊराव कृष्णाजी गायकवाड एम.एल.ए. नाशिक यांचे अध्यक्षतेखाली भरविण्यात आले होते. डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षित तरुणांच्या संघटनेचे महत्त्व ओळखून १२ मे १९४५ रोजी 'शेड्यूल कास्ट स्टुडंट फेडरेशन' ची स्थापना केली होती. डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने अस्पृश्य समाजातील विद्यार्थी तळमळीने शिक्षण घेऊ लागले होते. जिल्ह्यातील शैक्षणिक विकासाचे दृष्टीने ही बाब उल्लेखनीय म्हणावी लागेल.

प्रस्तुत विषयावर संशोधन करीत असतांना वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. 'विशिष्ट संस्थेच्या समुदायाच्या व स्थितीच्या वैशिष्ट्याचे लक्षण यथातथ्य वर्णन करणारी पद्धत म्हणजे वर्णनात्मक पद्धत होय' प्रस्तुत संशोधन कार्यामध्ये अमरावती जिल्ह्यातील शैक्षणिक क्षेत्रातील देशाच्या विकासासाठी केलेल्या कार्याचे वस्तुनिष्ठ पद्धतीने संशोधन करण्यात आलेले आहे.

अमरावती शहरात सन १८५३ मध्ये केवळ काही खाजगी संस्कृत पाठशाळा झाली. तेथे संस्कृत, गणित व व्याकरण शिकविले जात असे. सन १ नोव्हें. १८६६ रोजी अमरावतीत प्रथमच हायस्कूल सुरु करण्यात आले. त्यावेळी या हायस्कूल मध्ये ४०० विद्यार्थी होते. ही शाळा सन १९०४ मध्ये अलाहाबाद विश्वविद्यापीठाशी जोडण्यात आली होती. अमरावतीला सरकारी हायस्कूल प्रथम 'गव्हर्नमेंट हायस्कूल' नावाने सुरु करण्यात आले. त्यालाच पुढे 'हिंदू हायस्कूल' असे नाव पडले. सन १९१४ मध्ये हनुमान क्लबच्या रूपाने एक देशभक्तीचे रोपटे लावले ते म्हणजे स्व. अंबादासपंत वैद्य या बंधुंनी आपल्या धेय्य धोरणाला धरून मंडळाने सन १९१७ मध्ये याला सार्वजनिक संस्थेचे रूप देऊन त्याचे कार्यक्षेत्र वाढविले. सन १९२२ मध्ये अंबादेवीच्या समोर आपली मंडळाने इमारत बांधली. आजच्या काळात १३० एकर क्षेत्रफळावर विस्तीर्ण परिसरात ही संस्था मोठ्या दिमाखात उभी आहे.

कै. दादासाहेब खापर्डे यांच्या पुढाकाराने 'बेरार ऐज्युकेशन सोसायटीची शाळा सुरु झाली. परंतु सरकारच्या वक्रदृष्टीमुळे ही शाळा चालविणे कठिण झाले. म्हणून नंतर त्यांच्याच पुढाकाराने 'नूतन विदर्भ शिक्षण मंडळ' संचालित 'न्यू हायस्कूल मेन' ची पहिली शाखा १ जुलै १९२४ ला सुरु झाली.

अमरावती मध्ये सरकारी माध्यमातून २७ जुलै १९२३ ला 'किंग एडवर्ड कॉलेजची' स्थापना झाली. हे कॉलेज 'शासकीय ज्ञान विज्ञान संस्था अमरावती' या नावाने सुरु आहे.

शिक्षण महर्षी डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या माध्यमातून १ जुलै १९३२ रोजी 'श्री शिवाजी ऐज्युकेशन सोसायटी' ही शैक्षणिक संस्था उदयास आली. आज या संस्थेत अंतर्गत संपूर्ण विदर्भात शिक्षण क्षेत्रात मोठमोठ्या शाळा, महाविद्यालय ज्ञानदानाचे कार्य करीत आहे. दिवसेंदिवस संस्थेचा शैक्षणिक व्याप वाढतच आहे.

संसोधन करीत असतांना मिळालेल्या माहितीच्या आधारावर खालील **निष्कर्ष** निघतात ते पुढील प्रमाणे.

- १) शिक्षणामुळे समाजामध्ये सामाजिक समता प्रस्थापित करता आली.
- २) शिक्षणामुळे ज्ञान- अज्ञान यातील फरक समजून त्यानुसार समाजाची उन्नती झाली.
- ३) शिक्षणामुळे समाजातील जातीभेद काही प्रमाणात कमी झाला.
- ४) शिक्षणामुळे समाज व देश आपले कुटुंबच आहे ही भावना निर्माण जाली.
- ५) शिक्षणामुळे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याला सुद्धा गती प्राप्त होऊन स्वातंत्र्य मिळण्यास मदत झाली.
- ६) शिक्षणामुळे स्त्रिपुरुष समानता निर्माण झाली.
- ७) शिक्षणामुळे नवीन शोध नवीन तंत्रज्ञानाविषयी माहिती मिळून देशाने आपली प्रगती केली.
- ८) शिक्षणामुळे समाजातील वाईट चालिरिती, रुढी परंपरा यांना आळा बसला.
- ९) शिक्षणामुळे सामान्य व्यक्ति मोठ्या पदावर जावून देशाच्या विकासाला हातभार लागला.

एकंदरीत वरील विवेचनावरून अमरावती जिल्ह्यातील शैक्षणिक विकासामुळे समाजाची व देशाची चांगल्या प्रकारे प्रगती होऊन आज त्याहीपेक्षा शिक्षणामुळे प्रगती झालेली दिसून येते.

